

COLECȚIUNEA „PROBLEME ȘI IDEI“

ERNST HAECKEL

319118

NEMURIREA SUFLETULUI

CU UN STUDIU DESPRE AUTOR

DE

Dr. GR. ANTIPA

Membru al Academiei Române

BUCUREȘTI

IMPRIMERIA FUNDĂȚIEI CULTURALE „PRINCIPELE CAROL“

STRADA LATINĂ, 10 (fostă Dr. Kalinderu)

1924

33722/67

107534
BIBLIOTECĂ UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI
m 481/149

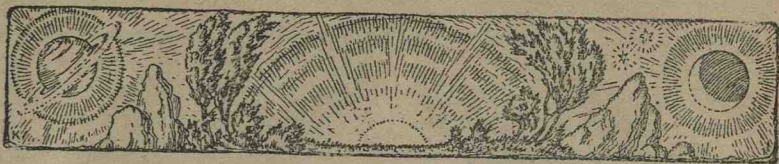
1327/05

B.C.U. Bucuresti

C200510805

Institutul de Studii Istorice și Social-Politice
de pe lângă C.C. al P.C.R.
BIBLIOTECĂ DOCUMENTARĂ

Haeckel, E.
Omenirea ---

1)

III 27.534

... marele naturalist și filosof Ernst Haeckel a împlinit, în cea mai bună sănătate, vârsta de 80 de ani. Oamenii de știință, colegii și admiratorii săi au făcut din această zi o sărbătoare a științei și în mai toate orașele culte din lume, societățile de știință au ținut ședințe festive pentru a sărbători pe acest fruntaș intelectual al omenirii.

Colegii, elevii și intimii săi au publicat la Iena o voluminoasă scriere festivă în care 122 de învățați — între cari se văd numele celor mai mari corifei ai științei din toată lumea, ca Richardt Hertwig, Wilhelm Ostwald, Fürbringer, Verworn, Richard Semon, și alții — arată meritele științifice ale lui Haeckel și laudă activitatea sa.

Astfel fiind, de sigur că nici Academia Română nu poate să nu iea parte la această mare sărbătoare a științei și de aceea — ca unul care am fost timp îndelungat dintre elevii săi mai apropiați — profit de această, cea mai apropiată ședință pentru a vă spune câteva cuvinte despre viața și activitatea lui Ernst Haeckel.

*

Haeckel s'a născut la Postdam la 16 Februarie 1834 d'nt'r'o veche familie de juriști. Dela mama sa, care era o femeie foarte cultă și energică, el a moștenit dragostea cea mare pentru natură. Din liceu deja — pe care l-a făcut la Merseburg lângă Halle a. S. —

1) Cuvântarea pentru sărbătorirea jubileului de 80 de ani al lui Haeckel, ținută la Academia Română în ședința din 7 Fber. 1914.

tot timpul liber și-l întrebuița pentru excursiuni botanice făcându-și un frumos erbar.

Ceeace e foarte caracteristic pentru mentalitatea sa de atunci și ne arată tendințele sale pentru viitor e, că chiar dela această vârstă el colecta cu o desebită pasiune — formând un erbar separat — toate acele exemplare de plante pe cari Germanii le numesc „Spielarten”, adică acele cari nu prezintă caracterele specifice bine definite, ci au caractere de tranziție dela o specie la alta.

Ajuns la Universitate, pe lângă facultatea de științe a trebuit să se înscrie și la medicină, pentru a îndeplini dorința tatălui său care-i cerea să-și aleagă o carieră „care să-i asigure pâinea de toate zilele”.

Studiile și le-a făcut la Würzburg, unde a fost asistentul lui Virchow, și la Berlin în laboratorul lui Johannes Müller; acești doi învățați și în special acest din urmă — părintele fiziologiei moderne — au avut o influență puternică asupra tânărului Haeckel în care el descoperise deja marile sale calități. În toate excursiunile sale la mare (Helgoland, Norvegia) Johannes Müller îl luă și pe Haeckel care cu o adevărată pasiune a început aci studiile sale asupra animalelor inferioare, Rodiolari, Meduse, etc., din cari și-a făcut pentru toată viața obiectul de preferință al cercetărilor sale.

La 1857 Haeckel ia în Berlin doctoratul în medicină cu o disertațiune histologică intitulată *De telis quibusdam Astaci fluvialis*. Conform dorinței tatălui său el se stabilește în Berlin ca medic practic unde-i închiriasse un apartament în Wilhelmstr., pentru a da consultațiuni. Aici însă el își transformă casa în laborator de zoologie și pentru a nu fi deranjat în lucrările sale de clienți, își pune orele de consultație dimineața dela 5 la 6.

În acest timp el scrie o serie de monografii (*Beiträge zur normalen und pathologischen Anatomie der Plexus choroidei* în *Virchows Archiv*, 1858 și *Ueber die Augen und Nerven der Seeesterne* în *Zeitschr. f. wiss. Zoologie*, Bd. X, 1859) care-i fac deja un nume în lumea învățată.

Tatăl său văzând acum succesele fiului consimte și el ca să se lase de medicină și să meargă după aplecărilor sale naturale. El îl trimite acum pentru un an la Marea Mediterană (Neapoli, Sicilia, etc.). Aci tânărul naturalist cu o râvnă nemai pomenită se dă la studiul faunei marine, iar timpul său de odihnă îl întrebuițează făcând acuarele, căci ca un adevărat iubitor al naturii, pe lângă studiul ei, el știe să-i aprecieze și frumusețile și să le redea în formele și colorile lor.

El scrie de aci mai multe lucrări (*Schizze de călătorie din Sicilia* în *Zeitschrift für allgem. Erdkunde*, Berlin 1860 și *Ueber neue*

lebende Radiolarien des Mittelmeeres, in *Monatsber. d. Akademie d. Wissenschaften*, Berlin 1860).

Tot aici însă își prepară și disertațiunea sa despre Rhizopode. (*De Rhizopodum finibus et ordinibus*, Berlin, Reimer, 1861) cu care se habilitază în Martie 1861 ca docent de Zoologie la Universitatea din Iena.

Odată venit la Iena el nu mai părăsește această mică, dar veche și vestită Universitate, unde desfășură, alături de prietenul său Carl Gegenbaur, o activitate științifică enormă până la 1908, când se retrage dela catedra sa de zoologie din cauza vârstei înaintate. Cu toate că a fost chemat în nenumărate rânduri ca profesor la cele mai mari Universități germane (München, Viena, etc.), unde i se oferiau avantagii mari, el a refuzat în totdeauna să accepte, pentru dânsul Iena fiind un prototip al libertății și independenței profesionale, *Freiheit des Lehrens und des Lernens*. Aici unde adevăratul său inspirator și părinte intelectual, marele Goethe, zicea că se simte mai fericit decât oriunde, aici doria și Haeckel să rămână spre a-și dezvolta activitatea sa, și a și rămas toată viața.

Numai după un an dela habilitarea sa ca docent el scrie în 1862 o importantă monografie, *Die Radiolarien (Rhizopoda radiaria)* de 588 pagini și 35 tabele in-fol., care-i aduce un mare nume în lumea științifică și-l face apoi titularul catedrei de zoologie dela Iena.

În acest timp însă apăruse în 1859 importanta operă a lui Darwin despre originea speciilor. Lectura acestei cărți îl sguđuie pe Haeckel și-i ridică un vâl de pe ochi, căci el încă ca elev în liceu văzuse nevoia de a-și explica rostul acelor exemplare de plante cu caractere specifice nedefinite, pe cari le aduna și le păstra în erbariul său. De odată el devine așa dar un mare apărător al teoriei descendenței lui Darwin și se pune cu tot focul și energia tinereței sale și cu tot bagajul său enorm de cunoștințe pozitive zoologice, să controleze întreg regnul animal pentru a găsi raporturile de înrudire dintre speciile și grupele cari-l formează și să adune nouă dovezi pentru această învățătură menită a schimba felul de cugetare în toate domeniile științei.

În Septembrie 1863, în mijlocul urii și disprețului cu care era tratată atunci teoria lui Darwin, Haeckel vine la întrunirea Asociației Naturaliștilor germani care se ținea la Stettin și, cu un curaj pe care numai profundele sale convingeri putea să îl dea, ținu o splendidă conferință *despre teoria lui Darwin (Ueber die Entwicklungstheorie Darwins)*.

Bogăția mare de fapte și dovezi nouă ce le aducea, logica strânsă și puterea mare de argumentare din această conferință a

produs o adevărată reacțiune în favoarea teoriei evoluțiunii, așa că Darwin singur a rămas acum pe deplin convins de reușita ideilor sale.

De acum înainte toate lucrările lui Haeckel sunt dirijate de o idee conducătoare, ideea evoluției „der Entwicklungsgedanke”; el nu caută însă pentru aceasta argumente numai din logică și combinațiuni de cuvinte, ci se pune cu o putere de muncă extraordinară la studii de fapte pozitive în care și găsește mereu nouă dovezi.

Haeckel are însă în acest timp o mare lovitură din care, cum spune el singur, nu a crezut că va putea vreodată să-și vie în fire. El își pierde tocmă în ziua celei de a 30-a aniversări a nașterii sale (la 16 Februarie 1864) pe tânăra și scumpa sa soție. În dispărarea sa nu-și găsește puterea de a rezista decât într-o muncă atât de intensivă pe care de sigur n'ci un om de știință nu a fost în stare s'o facă vreodată și care nu-i dădea nici măcar timpul material să se gândească un moment la altceva decât la lucrul său. Timp de un an întreg, zi cu zi, din 24 de ceasuri el muncea 20 și dormia numai 4.

În 1865 Haeckel termină opera sa fundamentală despre *Morphologia generală a organismelor* (2 volume apărute la G. Reiner în Berlin la 1866. Vol. I, *Anatomia generală*, vol. II, *Embriologia generală*).

Prin aceasta el a pus baza întregii biologiei moderne — purtat de ideea conducătoare a evoluției — și se poate zice că de atunci până astăzi toate cercetările biologice moderne — chiar acele ale dușmanilor lui — sunt în cadrul fundamentelor stabilite de dânsul.

Restabilit astfel prin această muncă excesivă de durerea sufletească el caută să-și găsească și o restabilire trupească și pleacă într-o călătorie științifică în Insulele Canarice, unde urcă Picul cel înalt dela Teneriffa și face și o serie de lucrări zoologice foarte însemnate.

Haeckel însă nu vrea să se adreseze numai colegilor săi zoologi, ci caută a da o răspândire mai largă ideilor și cercetărilor sale și de aceea publică pentru lumea cultă în 1868 cartea sa intitulată: *Istoria creațiunii naturale* care este o popularizare a Morfologiei sale generale. Această carte a apărut în limba germană în 8 ediții și a fost tradusă în 12 limbi și e desigur cartea științifică care a contribuit mai mult la răspândirea Darwinismului și a interesului pentru științele naturale în general.

O a doua carte de acest fel este *Antropogenia* pe care a scris-o în 1874 și care de asemenea a ieșit în mai multe ediții și a fost tradusă în diferite limbi.

Dacă Haeckel avea atât de mari succese ca filozof naturalist și ca autor, omul de știință pozitivă nu înceta un moment de a

lucra în laboratorul său. O serie întreagă de monografii despre mai toate grupele mari de animale; Radiolari, Meduse, Sifonofori, Coralii, Echinoderme, Spongii, Prostite, etc., etc., cu sute de planșe colorate, sunt rezultatul activității sale strict științifice în domeniul uscat al faptelor. Apoi numeroasele sale rapoarte asupra materialului adunat de expedițiunea științifică engleză *Challenger* pe care a fost însărcinat să-o studieze, reprezentau studiile sale de mai bine de un deceniu publicate în limba engleză în 6 volume mari, cu 2672 pagine și 230 planșe in-fol. Numai a înșira aci titlurile tuturor acestor lucrări ar cere un timp cu mult mai mare de cât poate permite această ședință a Academiei.

Cu toată această muncă enormă în domeniul faptelor pozitive, pe care el o dezvoltă în liniște în laboratorul său, observând și descriind fapte și forme nouă, el nu încetă însă a veghia asupra mersului general al științei sale. Din timp în timp câte o nouă publicațiune a sa generalizează și sintetizează rezultatele dobândite, dă nouă directive și deschide nouă perspective cercetărilor biologice. Astfel în 1870 publică *Teoria Plastidelor*, în 1874 *Teoria Gastracei* în care stabilește clasificarea filogenetică a întregului regn animal și homologia foilor blastodermice, în 1875 *Ziele und Wege der heutigen Entwickelungeschichte*, în 1876 *Perigenesea Plastidulelor*, o nouă teorie a eredității, în 1877 *Studii asupra Teoriei Gastracei*, în 1878 *Individualitatea corpului animal*, în 1884 *Originea și dezvoltarea țesuturilor animale*, în 1886 *Despre fundul Océanelor*, în 1890 *Despre Plankton*, în 1893 *Despre filogenia Faunei australiene*, etc., etc.

Dar cea mai mare lucrare a sa de sinteză, cuprinzând toate organele, Protiste, plante și animale, este cuprinsă în cele trei volume fundamentale ce le-a publicat în anii 1894, 95 și 96 intitulate *Systematische Phylogenie*.

Și astfel până în timpurile din urmă, prin asemenea des repetate publicațiuni generale, el a continuat ca un arhitect a coordona, supraveghia și organiza munca unei întregi armate de învățați cercetători cari conlucrau, din laboratoarele lor răspândite pe toată suprafața globului, la această mare clădire a biologiei moderne, ale cărei planuri erau schițate de el.

Simplicitatea și modestia au caracterizat în totdeauna persoana lui Haeckel, dacă însă se găsea vreunul care să vrea să atace fundamentele teoriilor sale sau să caute a da alte directive cercetărilor biologice, pe cari el le considera greșite, atunci modestul om de laborator se transforma în cel mai aprig luptător și vai de cel pe care-l ataca. Cu o vervă și o putere de argumentare uimitoare lovia tocmai în țintă și polemicele sale interesau toată lumea cultă și atrăgeau tot mai multă lume la studiile biologice. Răspunsul ce l-a dai în 1878 lui *Virchow* și lui *Dubois Raymond*

la vestitele lor cuvântări cari se sfârșiau cu cuvintele *Restrīgāmur* și *Ignorābimus* și căroră el le-a opus un puternic *Impavidi progrediamur* au rămas clasice.

Și astfel aproape o jumătate de veac acest mare învățat, muncind și organizând munca în lăuntru și apărând în afară, a condus, din liniștea laboratorului său din Iena, întreaga mișcare științifică biologică din lume. Nu e dar de mirare dacă în acest timp laboratorul său de zoologie din Iena ajunsese centrul biologiei moderne. Aici era locul de întâlnire al celor mai mari învățați și aici se grămădiau tinerii ca să învețe și să se formeze sub influența directă a marelui maestru.

O asemenea muncă enormă cerea însă și repaos. Dar Haeckel nu era omul care să-și piardă timpul stând degeaba sau plimbându-se. Repaosul său erau călătoriile și acestea erau de obicei adevărate expedițiuni științifice de pe urma cărora știința — atât Biologia cât și Geografia — trăgea de asemenea mari foloase.

Afară de călătoria sa la Insulele Canarice, în 1875 el pleacă la Marea Roșie ca oaspete al Kedivului Ismail Pașa și publică o splendidă monografie intitulată *Arabische Korallen* precum și o schiță intitulată *Brussa und der asiatische Olymp*. La 1877 merge la Corfu de unde publică asemenea o schiță geografică.

La 1882 face o călătorie mare la Celylan unde adună o bogăție de material științific și face o serie de studii foarte importante. Volumul ce l-a publicat de aici, apărut sub titlul de *Indische Reisebriefe*, este și astăzi una din cele mai gustate lecturi de lumea cultă, care s'a scos apoi în mai multe ediții.

Pe la 1890 publă în „Deutsche Rundschau” o altă schiță geografică *Algerische Erinnerungen*.

La 1901 face o nouă călătorie și publică splendida lucrare: *Aus Insulinde, Malaische Reisebriefe*, etc.

Ba chiar motivul real al retragerii sale dela catedră la vârsta de 75 ani nu a fost atât — după cum singur mi-a spus-o — vârsta înaintată, căci era încă foarte robust, ci dorința de a călători în liniște câțiva ani, dorință însă pe care nu și-a mai putut-o îndeplini în urma nenorocirii ce a avut-o de a-și rupe piciorul.

În toate călătoriile sale bucură a cea mare a lui Haeckel era ca să poată fi în cel mai direct contact cu natura, căci el nu este din acei naturaliști moderni cari privesc natura numai prin microscop. Mai mult însă se bucura să poată admira frumusețile naturii și să le pieteze, căci Haeckel pe lângă mare naturalist e și un bun artist. În cărțile sale partea artistică joacă un însemnat rol și unele publicațiuni sunt adevărate opere de artă ca de ex.: *Arabische Corollen. Kunstformen der Natur, Wanderbilder, Die Naturwunder der Tropenwelt*, etc., etc.

Încă din anul 1892 Haeckel este invitat să țină o conferință la Altenburg despre concepția sa despre lume.

Această conferință intitulată: *Monismul ca legătură între religie și știință*, apare apoi în broșură și are un ecou foarte mare provocând o adevărată mișcare și în alte cercuri decât cele naturaliste.

În 1898 editorul Strauss din Bonn, văzând simpatia mare care a găsit-o la lumea cultă concepția despre lume a lui Haeckel și sistemul său de filozofie, *Monismul*, îl invită să scrie o carte specială într'un stil mai ușor, în care să condenseze toate ideile sale filozofice. Cartea aceasta intitulată: „*Enigmele Universului*” apare în 1899 și are un succes atât de mare încât edițiile nouă încep a se urma una după alta și traduceri în mai toate limbile străine asemenea. Astăzi această carte despre enigmele universului este răspândită în peste un milion de exemplare pe toată suprafața globului și formează concepția despre lume a unei foarte mari părți a oamenilor culti din toate țările lumii.

ERNST HAECKEL

NEMURIREA SUFLETULUI

Trecând dela studiul genetic al sufletului la marea chestiune a „nemuririi” sale, abordăm acel suprem domeniu al superstiției care constituie întrucâtva citadela indestructibilă a tuturor ideilor dualiste și mistice. Căci, când e vorba de această chestiune cardinală, mai mult decât în orice altă problemă se alăturază interesul pur filosofic, interesul egoist al ființei care vrea să-și vadă garantată, cu orice preț, nemurirea sufletului dincolo de moarte. Această „supremă trebuință a sufletului” e așa de puternică, încât el aruncă peste bord toate raționamentele logice ale rațiunii critice. În chip conștient, sau inconștient la cei mai mulți dintre oameni, toate celelalte idei generale și întreaga concepție despre viața însăși, sunt influențate de dogma nemuririi sufletului și de această eroare teoretică sunt legate consecințe practice a căror importanță este imensă. Ne propunem deci, să examinăm din punct de vedere critic toate aspectele acestei însemnate dogme și să demonstrăm că ea e neadmisibilă în fața datelor empirice ale biologiei moderne.

Athanism și Thanatism. — Ca să avem o expresie scurtă și comodă pentru desemnarea celor două atitudini opuse în chestiunea nemuririi, vom numi credința în „nemurirea personală a omului” *Athanism* (de la Athanes sau Athanatos: nemuritor). Dimpotrivă vom denumi *Thanatism* (dela Thanatos: mort) convingerea că odată cu moartea omului se sting nu numai toate celelalte funcțiuni fiziologice vitale, dar că și sufletul dispare, — înțelegând prin asta acea sumă de funcții cerebrale pe cari dualismul psihic le consideră ca o „esență” specială, independentă de alte manifestări vitale ale corpului viu.

De oarece abordăm aci problema fiziologică a morții se cuvine să subliniem caracterul *individual* al acestui fenomen al națurii organice. Înțelegem prin „moarte” încetarea definitivă a funcțiilor vitale la *individul* organic, indiferent de categoria din

care face parte sau de gradul de individualitate la care s'a înălțat. Omul e mort când ființa sa moare, indiferent dacă lasă ori nu urmași ai căror coborâtori se vor succeda câteva generații. Se spune, e drept, într'un anume sens că „spiritul” oamenilor mari (de exemplu într'o dinastie de suverani eminenti, într'o familie de artiști talentați) se perpetuiază dealungul mai multor generații; se spune deasemenea că „sufletul” femeilor superioare stăruie în copii și nepoții lor. Dar în aceste cazuri e vorba totdeauna de fenomene complexe de *hereditate*, în virtutea cărora o celulă microscopică detașată din corp (spermatozoidul tatălui, ovula mamei), transmite urmașilor anumite proprietăți ale substanței. *Persoanele*, ele înșile, care produc aceste celule sexuale cu miile, rămân muritoare și, odată cu moartea lor, încetează activitatea lor psihică individuală precum și orice altă funcțiune fisiologică.

Nemurirea Protozoarelor. — S'au găsit în ultimul timp numeroși zoologiști eminenti, — și în special Weismann (1882) — pentru a susține părerea că singure cele mai inferioare dintre organisme, *Protistele* monocelulare, ar fi *nemuritoare*, în opoziție cu toate celelalte animale și plante pluricelulare al căror trup era constituit din țesături. În sprijinul acestei idei citate se invoca în deosebi argumentul că majoritatea Protistelor se reproduce aproape exclusiv prin generație asexuală, prin diviziune sau sporulație. Corpul întreg al ființei monocelulare se subdivizează în două părți (sau mai multe) având aceeași valoare (celule fiice), apoi fiecare parte se completează prin creștere până ce redevine asemănătoare, în mărime și în formă, celei mame. Dar prin însuși procesul diviziunii *individualitatea* organismului monocelular e nimicită, ea și-a pierdut și unitatea fiziologică și morfologia.

Termenul de *indiv. id.*, de „*indivizibil*” e reputația logică a concepției lui Weismann; căci cuvântul acesta înseamnă o *unitate* pe care nu o poți diviza fără a-i suprima esența. În acest sens, plantele primitive monocelulare (Protophyte) și animalele primitive monocelulare (Protozoare) sunt în timpul vieții lor *bionte* sau *indivizi fiziologici* la fel ca și plantele și animalele pluricelulare al căror corp e constituit din țesături. La acestea deasemenea există reproducerea asexuală, prin diviziune; animalul-mamă ale cărui ambe animale-fiice vor proveni prin diviziune, încetează de-a exista prin faptul că se desparte în două.

Weismann declară: „Nu există la Protozoare indivizi și nici generații în sensul pe care îl au aceste cuvinte la *Metazoare*”. Iată o afirmație împotriva căreia mă opun categoric. Dând eu însumi, cel dintâi, definiția *Metazoarelor* și opunând aceste animale pluricelulare, al căror corp e constituit din țesături, *Protozoarelor* monocelulare (Infuzoare, Rhizopode), și demonstrând eu însumi, cel dintâi, diferența radicală ce există în modul de dezvoltare al a-

cestor două grupe, — sunt dator să declar cu atât mai hotărât că eu consider *Protozoarele* la fel de *muritoare* în sens fiziologic (de-a-semeni și în sens psihologic) ca și *Metozoarele*; în ambele grupe nici corpul, nici sufletul, nu sunt nemuritoare. Celelalte concluzii eronate ale lui Weismann au fost respinse (1884) de Moebius care arată cu drept cuvânt că „toate evenimentele lumii sunt *periodice*” și că „nu există o sursă din care indivizi organici nemuritori să fi putut țâșni”.

Nemurirea cosmică și nemurirea personală. — Dacă se ia termenul de nemurire într'un sens cu totul general și dacă e extins asupra întregii naturi cunoscute, el capătă o valoare științifică; el apare atunci, pentru filosofia monistă, nu numai acceptabil, dar foarte finesc și clar prin el însuși. Căci teza indestructibilității și-a eternei durate a tot ce e, coincide atunci cu suprema noastră lege naturală, *legea substanței*. Abordăm deocamdată critica acestei „credințe în nemurire”, singura care se înțelege de obicei prin cuvântul acesta, aceea în nemurirea *sufletului personal*. Să studiem întâi modul în care s'a format și propagat această idee mistică și dualistă și să insistăm apoi și în special, asupra propagării contrarietății sale, a ideii *moniste* a *thanatismului* întemeiat empiricește. Voi distinge, ca două forme absolut deosebite de aceasta, *thanatismul primitiv* și pe cel *secundar*; la cel dintâi, absența dogmei nemuririi e un fenomen original (la popoarele sălbatice), *thanatismul secundar*, dimpotrivă e rezultatul tardiv al unei cunoașteri a naturii în conformitate cu rațiunea, și există la popoarele ce au atins o treaptă înaltă de civilizațiune.

Thanatism primitiv (absența originală a ideii despre nemurire). — În foarte multe lucrări filosofice și, mai cu seamă, teologice, citim și astăzi afirmațiunea că credința în nemurirea personală a sufletului uman e comună, la origine, tuturor oamenilor sau, cel puțin, tuturor „oamenilor raționabili”. Aceasta e un fals. Dogma aceasta nu e o idee originală a rațiunei omenești și n'a fost niciodată universal admisă. În această privință un fapt în deosebit important, astăzi sigur, dar care n'a fost stabilit decât în ultima vreme prin *ethnologia comparată*, e de a se ști că numeroase popoare primitive, cu cel mai rudimentar grad de cultură, au la fel de puțin ideea despre o nemurire ca și despre un Dumnezeu. E, în special, cazul *Weddașilor* din Ceylan, al *Pigmeilor primitivi* pe cari îi putem socoti, sprijinindu-se pe remarcabilele cercetări ale d-lor Sarasin, ca o rămășiță a primilor „oameni primitivi din India”. Deasemeni este cazul diverselor ramuri de *Dravidași*, rude foarte apropiate cu *Weddașii* — însfârșit, al *Seelongilor indieni* și al câtorva ramuri de negri din Australia. Tot așa, numeroase popoare primitive de rasă americană (în interiorul Braziliei, dealungul fluviului, etc.) nu cunosc nici zei, nici nemurire. Această absență

originară a credinței în Dumnezeu și în nemurire e unul din cele mai însemnate fapte: se cuvine firește să-l deosebim de absența *secundară* a aceluiași credințe însușite de omul ajuns la o înaltă treaptă de civilizație, tardiv și anevoe; după studii făcute în spiritul filosofiei critice.

Thanatism secundar. (*Absența însușită a ideei despre nemurire*). — În opoziție cu thanatismul primar care exista desigur la originea primilor oameni și care a fost întotdeauna foarte răspândit, absența secundară a credinței în nemurire nu s'a vădit decât târziu; ea e fructul pârguit al unei meditații profunde asupra „vieții și morții”, prin urmăre produsul unei reflexii filosofice pure și independente. Ea se ivește odată cu al șaselea secol, înainte de Christ, la o parte din filosofii naturaliști ionieni, mai târziu la întemeetorii vechii filosofii materialiste, la Democrit și Empedocle, dar și la Simonide și Epicur, la Seneca și Pliniu și, mult mai dezvoltată, la Lucrețiu. Când, după prăbușirea antichității clasice, creștinismul se răspândise și, odată cu el *Athanismul*, ca unul dintre cele mai importante articole de credință, nemurirea personală dobândi cea mai mare importanță.

În timpul lungii nopți intelectuale care fu evul-mediu creștin, era o raritate ca un cugetător să îndrăznească a exprima convingeri ce se îndepărtau de ortodoxie; exemplele cu Galileu, Giordano Bruno și cu alți filosofi independenți cari au fost supuși torturei și rugului de către „urmașii lui Christ” înspăimântau îndeajuns pe aceia cari s'ar fi încercat să se exprime liber. Aceasta nu redeveni cu puțință decât după de Reforma și Renașterea zdrobiră atotputernicia papismului. Istoria filosofiei moderne arată diversele căi pe cari rațiunea umană, ajunsă la maturitate, a căutat să scape de superstiția nemuririi. Era foarte rar ca unui oameni, eminent, izolați, să se încumete a declara fățiș convingerea lor despre imposibilitatea pentru suflet de a continua să existe dincolo de moarte. Aceasta s'a produs, mai cu seamă, în a doua jumătate a secolului XVIII, în Franța, cu Voltaire, Danton, Mirabeau și alții, apoi cu frunțașii materialismului deatunci Holbach, Lamettrie. Aceste convingeri erau împărtășite de spiritualul prieten al lui Voltaire, cel mai mare prinț din casa Hohenzollern „filosoful dela Sans-Souci”, monist și el. Ce-ar spune Frederic cel Mare, acest *thanatist și ateist încoronat*, dacă ar putea să compare astăzi convingerile-i moniste cu acelea ale urmașilor săi?

Printre *medicii gânditori*, convingerea că odată cu moartea omului încetează și existența sufletului său, — e foarte răspândită de veacuri, dar și ei s'au ferit de cele mai multe ori s'o exprime. Dealtminteri, chiar în veacul trecut cunoașterea empirică a creierului era încă așa de imperfectă, în cât „sufletul”, asemeni unui

locuitor misterios, putea să-și urmeze mai departe existența independentă. Ea n'a fost îndepărtată în chip definitiv decât prin progresele gigantice pe cari le-a făcut biologia în secolul nostru, mai cu seamă în ultima jumătate. Teoria descendenței și teoria celulară stabilite în mod clar, surprinzătoarele descoperiri ale ontogeniei și ale fiziologiei experimentale, dar mai presus de toate minunatele progrese ale anatomiei microscopice a creierului au săpat tot mai mult fundamentele Athanismului, așa că azi e rar ca un biolog versat în știința sa, și sincer, să mai susțină nemurirea sufletului. Filosofii moniști din al XIX-lea secol (Strauss, Feuerbach, Buchner, Spencer, etc.) sunt *Thanatiști*.

Athanism și religie. — Dogma nemuririi sufletul nu s'a răspândit așa de mult și n'a luat o atare importanță decât în urma raportului său strâns cu articolele de credință ale *creștinismului*; și deasemeni acesta a dat loc ideei eronate, foarte răspândită și azi, că credința în nemurire constituie unul din elementele esențiale ale oricărei *religii* pure. Nu e câtuș de puțin cazul! Credința în nemurirea sufletului lipsește complet din majoritatea religiilor mai ridicate ale Orientului; ea e necunoscută *Budhismului* care e și astăzi religia profesată de 30% din populațiunea pământului; e deasemeni necunoscută de vechea religie populară a chinezilor ca și de religia reformată prin Confucius și care a luat mai târziu locul celei dintâi, iar ceeace e mai important decât orice, ea e necunoscută de religia primitivă și pură a evreilor; nici în cele cinci cărți ale lui Moise, nici în scrierile anterioare ale Noului Testament, scrise înainte de exilul din Babilon, nu se găsește dogma unei nemuriri individuale după moarte.

Cum s'a format credința în nemurire. — Ideia mistică, potrivit căreia omul supraviețuiește morții, pentru a trăi apoi veșnic, are desigur o origine *polifiletică*; ea nu exista la primul om înzestrat cu darul vorbirei, la *omul primitiv* (*homo primigenius* hipotetic din Asia) și nici la strămoșii săi, pithecanthropul și *prothyllobatesul*, tot așa cum nu există la urmașii lui de acum, mai puțin perfecționați decât el, Weddașii din Ceylan, Seelongii din India și alte populații sălbatice de departe. Abia cu progresele rațiunii, în urma reflexiilor asupra vieții și morții, asupra somnului și a visului, se dezvoltară la diverse rase umane, — independent unele de altele, — idei mistice în jurul compunerii dualiste a organismului nostru. Motive foarte variate vor fi concurat la creșterea acestui eveniment polyphyletic: cultul strămoșilor, iubirea pentru aproapele, bucuria de a trăi și dorința de a prelungi viața, nădejdea că cei buni vor fi răsplătiți, iar cei răi pedepsiți, etc. Psihologia comparată ne-a arătat în ultimul timp un mare număr de poeme deacestea relative la credințe; ele sunt legate în chip strâns, în cea mai mare parte, de formele cele mai vechi ale credinței în

Dumnezeu și ale religiei în genere. În majoritatea religiilor moderne *Athanismul* e strâns legat de *teism*, iar concepția mistică pe care majoritatea credincioșilor și-o face despre „Dumnezeul lor personal” a fost extinsă de ei la „sufletul lor nemuritor”. Aceasta se trage îndeosebi dela religia care domină lumea civilizată modernă, creștinismul.

Credința creștină în nemurire. — După cum fiecare știe, dogma nemuririi sufletului a luat, de multă vreme, în religia creștină, forma aceea precisă exprimată astfel în articolul de credință: „Cred în reînvierea trupului, în viața veșnică”. Christ, el însuși înviat dintre morți, în ziua Paștilor, pentru a intra în Veșnicie, „fiul lui Dumnezeu așezat la dreapta Tatălui”, acestea sunt idei pe cari ni le-au înfrăpărit nenumărate tablouri și legende. Tot așa și omul „va învia în ziua judecăței” și va primi răsplata pe care a meritat-o prin viața-i pământească. Intreaga concepție creștină e dela un capăt la altul *materialistă* și *anthropistică*; ea nu se ridică mult deasupra ideilor grosolane pe cari multe popoare inferioare și inculte și le pot face în aceleași privințe. Că „învierea trupului” e imposibilă, știu toți aceia cari au cea mai mică cunoștință de anatomie și fiziologie. Învierea lui Christ, pe care milioane de creștini credincioși o celebrează la fiecare Paști e un pur mit ca și „învierea morților” pe care Christ ar fi înfrăptuit-o de câteva ori. Pentru rațiunea curată, aceste articole de credință sunt la fel de inadmisibile ca și ipoteza unei „vieți veșnice”.

Viața veșnică. — Noțiunile fanteziste pe cari Biserica creștină ni le predă, relative la viața veșnică a sufletului nemuritor după moartea trupului, sunt tot așa de materialiste ca și dogma „reînvierii trupului” Savagă, în interesanta-i lucrare: *Religia studiată la lumina doctrinei darwiniste* (1886) face în această privință următoarea foarte justificată observație: „Una din permanentele acuzații ale Bisericii împotriva științei e că aceasta este materialistă. Ași vrea să arăt în treacăt că concepția ecleziastică despre viața viitoare a fost întotdeauna și este încă materialismul cel mai pur. Corpul material urmează să învieze și să locuiască într-un cer material. Pentru a te convinge e deajuns să citești cu imparțialitate unul din acele predice sau unul din acele discursuri așa de pline de fraze frumoase și așa de gustate în ultimul timp, în cari sunt proslăvite splendoarea vieții veșnice, bunul suprem al creștinilor, și credința în ea, fundament al moralei.

Ceeace pioșii credincioși spiritualiști așteaptă dela „Rai”, sunt toate plăcerile vieții civilizate, cu toate rafinamentele unei culturi înaintate, — în vreme ce materialității atei sunt martirizați veșnic în chinurile Iadului de „Părintele a toate iubitor”.

Credința metafisică în nemurire. — În fața athanismului materialist care domină creștinismul și mahometanismul, se pare că

40.55568

athanismul metafizic, așa cum l-au înfățișat cei mai mulți filosofi dualiști și spiritualiști, reprezintă o formă de credință mai pură și mai ridicată. Cel mai de seamă dintre cei cari au contribuit la întemeierea ei e Platon; el arăta încă din al IV-lea secol înainte de Christ complectul dualism dintre corp și suflet, devenit apoi, în credința creștină, unul din articolele cele mai importante în teorie și cele mai încărcate de consecințe practice.

Corpul e muritor, material, fisic; sufletul e nemuritor, imaterial, metafisic. Nu sunt asociați decât trecător, în viața individuală. Deoarece Platon admitea o viață veșnică a sufletului autonom înainte și după această alianță vremelnică, el a fost deosemeni un adept al *metempsychosei*; sufletele există când ca atare când ca „idei eterne”, înainte ca ele să treacă într'un corp omenesc. După ce-l părăsesc pe-acesta, ele pândesc alt corp care să fie apropiat, pe cât cu putință, naturei lor; sufletele tiranilor groaznici trec în trupurile lupilor și ale vulturilor, acelea ale muncitorilor virtuoși în trupuri de albine și furnici, și așa mai departe.

Ceeace e copilăresc și naiv în aceste teorii sare în ochi; un examen mai aprofundat ne arată că ele sunt în contradicere cu cunoștințele psihologice, de altminteri sigure, pe cari le datorăm anatomiei și fiziologiei moderne cu progresele de histologie și ontogenie. Le menționăm numai de oarece, cu toată absurditatea lor, au exercitat cea mai mare influență asupra istoriei gândirii. Căci, pe deoparte, de teoria sufletului platonice se leagă mistică neoplatonicienilor care pătrunse în creștinism; pe dealtă parte, ea devine mai târziu unul dintre stâlpi principali ai filosofiei spiritualiste. *Ideea* platonice se transformă, prin urmare, în noțiunea *substanței* sufletului, la drept vorbind tot așa de metafisică și de imposibilă dar care îmbracă uneori un aspect fisic.

Suflet-substanță. — Concepția despre suflet ca *substanță* e la mulți psihologi, prea puțin limpede; el e considerat când în sens abstract și ideal, ca o „făptură imaterială” de o specie deosebită, când în sens concret și realist, când înfățișat, ca un lucru nu prea clar, hibrid, ținând de ambele categorii. Dacă ne oprim la noțiunea monistă a substanței ca la baza cea mai simplă pe care se va ridica întreaga noastră filosofie, *energia* și *materia* ne vor apare unite în chip indisolubil. Va trebui atunci să distingem în „sufletul substanță” *energia psihică* propriu zisă (senzație, reprezentare, volițiune) care ne e singura cunoscută, — și *materia psihică*, singurul mijloc prin care se poate produce prima, adică *plasma* vie. La animalele superioare „materia-suflet” e constituită astfel printr'o parte a sistemului nervos; la animalele inferioare și la plante, lipsite de sistem nervos, printr'o parte a corpului lor pluricelular; la Protistele monocelulare printr'o parte a corpului lor celular. Revenim astfel la originea sufletului și suntem con-

duși la concluzia, conformă naturei, că aceste organe materiale ale sufletului sunt indispensabile activității psihice; în ce privește sufletul în sine, el este *actual*, e suma funcțiunilor sale fiziologice.

Conceptul despre suflet substanță specifică ia cu totul alt sens la filosofii dualiști cari îi admit existența. „Sufletul” nemuritor e material, fără îndoială, dar invizibil și cu totul deosebit de corpul vizibil în care locuiește. *Invizibilitatea* sufletului e astfel considerată ca unul din atributele-i esențiale. Câtiva, prin urmare, compară sufletul cu etherul și se gândesc că este ca și el, o materie esențialmente mobilă, subtilă și ușoară sau chiar un agent imponderabil care circulă pretutindeni printre particulele ponderabile ale organismului viu. Alții, dimpotrivă, compară sufletul cu vântul și îi atribuie deci o stare gazoasă; această comparație făcută la început de popoarele primitive, a dus mai târziu la concepția dualistă, devenită așa de generală. Când omul murea, corpul său rămânea în tină, o biată rămasită moartă pe când „sufletul nemuritor” zbura odată cu „sufierea din urmă”.

Suflet-ether. — Comparația sufletului omenească cu etherul fizic, ca fiind calitativ de aceeași natură, a luat în ultimul timp o formă mai concretă, datorită progreselor imense ale opticii și electricității; căci acestea ne-au făcut cunoscută energia etherului și deci ne-au prilejuit unele date asupra naturei materiale a acestei substanțe care umple spațiul. Voi remarcă în două cuvinte că ipoteza unui *suflet-ether* a devenit cu totul inadmisibilă. Un ațare „suflet etherat”, adică o substanță-suflet care ar fi asemănătoare etherului fizic și ar circula, ca și el, între părțile ponderabile ale plasmelor vii sau ale moleculelor cerebrale ar fi totdeauna incapabilă să producă o viață psihică individuală. Nici concepțiile mistice cari au fost în această privință, obiectul a vii discuții pe la mijlocul secolului, nici tentativele *Neovitalismului* modern de a stabili o legătură între mistica „forță vitală” și etherul fizic, — nu mai merită astăzi a fi luate în seamă.

Suflet aer. — O concepție mult mai răspândită și considerată și astăzi încă, e aceea care atribuie substanței-suflet o natură gazoasă. Din antichitate a fost comparată suflarea respirației omenești cu aceea a vântului, ambele fură, la origine, socotite ca identice și desemnate cu același nume.

Anemos și *Psyche* la greci, *Anima* și *Spiritus* la romani, înseamnă la origine suflarea vântului; de aci, termenii aceștia au fost pe urmă aplicați suflului omenească. Mai târziu acest „suflu viu” a fost identificat cu „forță vitală” iar în cele din urmă considerat ca însăși esența sufletului sau, într’un sens restrâns, ca aceea a supremei sale manifestări: „spiritul”.

De aci, fantezia scoase apoi concepția mistică a spiritelor individuale, *fantome* (spirite); acestea sunt și astăzi concepute ca

„făpturi cu formă aeriană”, dar înzestrate cu funcții fiziologice ale organismului!

Suflete lichide și suflete solide. — Fizica experimentală a ajuns în ultimii zece ani ai secolului XIX să treacă toate corpurile gazoase la starea lichidă și chiar la starea de agregat solid. Nu e nevoie pentru aceasta de nimic altceva decât de aparate apropiate cari să comprime gazele sub o foarte puternică presiune și cu o temperatură foarte joasă. Nu numai elemente analoge aerului (oxigen, hidrogen, azot) au putut trece astfel dela starea lichidă, dar și gaze compuse (acid carbonic) și amestecuri de gaz (aer atmosferic). Dar prin aceasta corpurile *invizibile* au devenit pentru toți *vizibile* și, într'un anumit sens, le poți „atinge cu degetul”. Cu această schimbare de densitate s'a împrăștiat nimbul mistic care învăluia altădată, în opinia curentă, natura gazelor socotite drept corpuri invizibile cari produceau totuș efecte vizibile.

Dacă substanța-suflet ar fi într'adevăr, așa cum mulți „savanți” mai cred și astăzi, din aceeași natură ca gazele, ar fi trebuit, întrebuintând o înaltă presiune și o temperatură foarte coborâtă, să o poți strânge într'un flacon sub titlul de *lichidul nemuririi* (*fluidum animae immortale*). Urmărind răcirea și condensarea, ar fi trebuit deasemenea să treci sufletul lichid la starea solidă („zăpada sufletului”). Până acum experiența nu a reușit însă.

Nemurirea sufletului animal. — Dacă athanismul era adevărat, dacă într'adevăr „sufletul” omului ar trebui să subsiste etern, ar trebui să se susțină acelaș lucru cu privire la sufletul animalelor superioare, cel puțin al mamiferelor mai apropiate de om (maimuțe, câini). Căci omul nu se distinge de ele printr'un fel nou de funcție psihică, special, propriu numai lui, — ci numai printr'un grad superior de activitate psihică pr'n cea mai mare perfecționare a stadiului de evoluție atinsă. Ceeace e îndeosebi mai perfecționat la mulți oameni (dar nu la toți!) e *conștiința*, facultatea de a asocia idei, gândirea și rațiunea. Dealtminteri, deosebirea nu prea e așa de mare, precum se crede, ci e sub toate raporturile mult mai mică decât diferența corespunzătoare între sufletul animalelor superioare și acela al animalelor inferioare sau chiar ca diferența dintre cel mai înalt și cel mai coborât grad al sufletului uman. Dacă deci se acordă acestuia o „nemurire personală”, ea trebuie atribuită și sufletului animalelor superioare.

Convingerea despre nemurirea individuală a animalelor e întâlnită, precum e și firesc, la multe popoare vechi și moderne; chiar și astăzi ea e susținută de numeroși gânditori cari revendică pentru ei înșiși o „viață veșnică” și cari, pe de altă parte, posedă o cunoaștere empirică foarte aprofundată a vieții psihice a ani-

malelor. Am cunoscut un bătrân inspector de păduri care, văduv și fără copii, trăise mai mult de treizeci de ani absolut singur într-o splend dă pădure din Prusia Orientală.

El nu avea raporturi decât cu câțiva servitori, cu cari nu schimba decât cuvintele strict necesare, și cu o numeroasă haită de câini de tot soiul cu cari trăia în cea mai mare înțelegere sufletească. După mulți ani de educație și de dresaj, acest fin observator și prieten al Naturei pătrunsese adânc în sufletul individual al câinilor săi și se încredințase de nemurirea lor personală ca și de-a sa, iar câțiva dintre cei mai inteligenți câini ai săi i se păreau, după o comparație obiectivă, ajunși la un stadiu psihic mai ridicat decât servitoarea lui bătrână și stupidă sau decât servitoru-i brutal și mărginit. Orice observator imparțial care va studia câțiva ani viața psihică conștientă și inteligentă a câinilor superiori, care va urmări atent procesele fiziologice ale gândirii, judecării, raționamentului lor, va recunoaște că acești câini pot revendica „nemurirea” cu tot atâta drept ca și omul.

Dovezi în favoarea Athanismului. — Motivele cari sunt invocate de două mii de ani în favoarea nemuririi sufletului și cari sunt și astăzi puse pe tapet, provin în mare parte nu din efortarea de a cunoaște adevărul, ci mai degrabă din așa zisa „trebuință sufletească”, adică din fantezie și născocire. Pentru a vorbi asemenea lui Kant, nemurirea sufletului nu e un obiect de cunoaștere a rațiunii pure, ci un „postulat al rațiunii practice”. Dar și aceasta și „nevoile de suflet, de educație morală”, etc. trebuiesc lăsate cu totul deoparte dacă voim în chip sincer să ajungem la pura cunoaștere a adevărului; căci aceasta nu e exclusiv cu putință decât prin raționamentele logice și clare, întemeiate empiricește pe rațiunea, pură. Putem, prin urmare, să repetăm despre *Athanism* ceea ce am spus despre *teism*: ambele nu sunt decât obiecte de fantezie mistică, de „credință” transcendentă, nu de știință care procede din rațiune.

Dacă am analiza unul după altul toate motivele cari au pus în valoare credința în nemurire, ar reeși că niciunul nu e într-adevăr științific; niciunul nu se poate împăca cu noțiunile clare pe cari le-am căpătat de zeci de ani prin psihologia fiziologică și prin teoria evoluției. Argumentul *teologic* după care un creator personal ar fi pus în om un suflet nemuritor (conceput de cele mai adesea ca o parte din propriu-i suflet divin) e un simplu mit. Argumentul *cosmologic* după care „ordinea morală a lumii” ar necesita eterna durată a sufletului uman, e o dogmă ce nu se sprijină pe nimic. Argumentul *teleologic* după care „destinul suprem” al omului, așa de incomplet în viața pământească, ar cere o completă dezvoltare în viața viitoare a sufletului său, atât de incompletă în timpul vieții pământești, se bazează pe un antropism ero-

nat. Argumentul *moral* după care privațiunile, dorințele nesatisfăcute în timpul vieții pământești ar trebui satisfăcute dincolo printr'o „dreptate împărțitoare”, e o pioasă dorință, dar mai mult nu.

Argumentul *etnologic* după care credința în nemurire, ca și aceea în Dumnezeu, ar fi un adevăr comun tuturor oamenilor, e, hotărât, o eroare. Argumentul *ontologic* după care sufletul, „substanță simplă, imaterială și indivizibilă”, n'ar dispărea cu moartea, se reazimă pe o concepție absolut falsă a fenomenelor psihice: e o eroare spiritualistă. Toate aceste „argumente în favoarea athanismului” și altele la fel sunt răsuflăte; ele au fost *definitiv nimicite* de critica științifică a acestui sfârșit de secol.

Dovezi contra Athanismului. — În fața argumentelor citate, toate inadmisibile, în favoarea nemuririi sufletului, se cuvine, dată fiind înalta importanță a chestiunii, să rezumăm argumentele științifice, solid întemeiate, contrarii acestei *credințe*.

Argumentul *fisiologic* ne arată că sufletul uman la fel cu acela al animalelor superioare, nu e o substanță imaterială, independentă, ci un termen colectiv care înseamnă o sumă de funcții cerebrale; acestea sunt condiționate, ca toate celelalte, funcții vitale, de procese fizice și chimice, supuse prin urmare, și ale legii substanței. Argumentul *histologic* se reazimă pe structura microscopică așa de complicată a creierului, și ne îndeamnă să cercetăm în celulele ganglionare ale acestuia adevăratele „organe elementare ale sufletului.” Argumentul *experimental* ne oferă convingerea că diversele funcțiuni ale sufletului sunt legate de teritorii determinate ale creierului, și sunt imposibile fără starea normală a acestuia; dacă aceste teritorii sunt distruse, funcțiunea de care erau legate dispărea în același timp; această lege e în vigoare mai ales în „organele gândirii”, unicele instrumente centrale ale „vieții spiritului”. Argumentul *patologic* îl completează pe cel fiziologic; când regiuni cerebrale determinate (centrul vorbirii, sfera vizuală, sfera auditivă) sunt distruse de boală, lucrul lor nu mai este efectuat, limbajul, vederea, auzul dispar. Natura realizează aci experiența fiziologică cea mai hotărâtoare.

Argumentul *ontogenetic* ne pune imediat sub ochi faptele evoluției individuale a sufletului; vedem cum, în sufletul copilului diversele facultăți se dezvoltă puțin câte puțin; ele ating maturitatea deplină la tânăr, și dau roade la om; la bătrânețe se produce treptata regresivitate a sufletului corespunzând cu degenerescența senilă a creierului.

Argumentul *filogenetic* se sprijină pe paleontologie, pe anatomie comparată și pe fiziologia creierului; completându-se reciproc, aceste științe reunite ne dau certitudinea că creierul omului (și, în același timp funcțiunea sa: sufletul) se dezvoltă treptat și

în etape, pornind dela acela al mamiferelor și al vertebratelor inferioare.

Iluzii athanistice. — Cercetările precedente, cari ar fi putut să fie completate prin multe alte rezultate ale științei moderne, au demonstrat absoluta inadmisibilitate a vechii dogme privitoare la nemurirea sufletului.

„Acesta nu mai poate forma, în al XIX-lea secol, obiectul unui studiu științific, serios, ci numai acela al *credinței* transcendente. Dar „critica rațiunei pure” a demonstrat că această credință, de care s’a făcut atâta caz, înfățișată la lumina zilei, e o pură *superstiție* ca și credința într’un „Dumnezeu personal”. Și totuși, astăzi încă, milioane de „credincioși”, — nu numai din clasele de jos, din sânul poporului fără cultură, dar și din cercurile cele mai ridicate, — socot această superstiție drept cel mai scump bun al lor, drept „cea mai prețioasă comoară”. Ei, prin urmare, necesar să pătrundem ceva mai adânc în cercul de idei de care ea e legată, și, — socotind-o reală, — să-i supunem valoarea în fața unui examen critic. Critica obiectivă va descoperi atunci că această valoare se reazimă în mare parte pe imaginație, pe lipsa judecății limpede și a gândirii consecvente. Renunțarea definitivă la aceste *iluzii athanistice*, am adâncea și sincera convingere, nu numai că n’ar fi pentru omenire o *pierdere* dureroasă, ci ar constitui un nespus de mare *folos* pozitiv. *Trebuința de suflet* omenească se leagă de credința în nemurire mai cu seamă prin două motive: primul, nădejdea într’o viață mai bună dincolo, al doilea nădejdea de a-i revedea pe prieteni și pe toți cei cari ne sunt dragi, smulși dintre noi prin moarte. În ce privește prima speranță, ea provine dintr’un sentiment natural de remuneratie, din punct de vedere subiectiv legitim, dar din cel obiectiv fără temei. Pretindem să fim despăgubiți de nenumăratele decepții, de experiențele triste ale acestei vieți terestre, fără ca să fim îndreptățiți la aceasta, de nicio perspectivă reală, de nicio garanție. Reclamăm durată nelimitată a unei vieți eterne din care nu vrem să gustăm decât plăcerea și bucuria, nu durerea și neplăcerea. Felul în care cei mai mulți dintre oameni își reprezintă această „viață prea fericită de dincolo”, e foarte surprinzător și cu atât mai uimitor cu cât după ei „sufletul nematerial” ar gusta plăceri dintre cele mai materiale. Imaginația fiecărui credincios își închipuie această fericire permanentă potrivit cu dorințele sale personale. Indianul din America, al cărui Athanism ni l’a zăgărit Schiller așa de viu în a sa „plângere funebră”, nădăduște să găsească în Paradisul său cele mai superbe vânat-uri, cu o cantitate enormă de urși; eschimosul se așteaptă să vadă pânze de ghiată luminate de soare, cu urși polari, cu foci și cu alte animale polare; blândul sinegalez își concepe raiul după minunata insulă a Cey-

lonului, cu grădini și păduri splendide; dar el va admite în chip tacit că va găsi acolo și puzderia de orez, de nuci de cocos și alte fructe; arabul mahometan e convins că paradisul său va fi înzestrat cu grădini umbroase, înflorite, că vor susura pretutindeni izvoare răcoroase și că vor locui acolo fetele cele mai frumoase; pescarul catolic din Sicilia se așteaptă să vadă în fiecare zi o puzderie de pești dintre cei mai fini, macaroane dintre cele mai bune și veșnică iertare pentru păcatele pe cari în chiar viața eternă le-ar putea săvârși zilnic; creștinul din nordul Europei nădăjduește o catedrală gotică de o înălțime ne mai văzută și din care vor putea să răsunе „laude eterne Dumnezeui armelor”. Pe scurt, fiecare credincios se așteaptă să vadă în viața cea deapaururi o prelungire directă a existenței sale pământești, individuale, dar o ediție considerabil „revăzută și adăogită”.

Trebue să mai scoatem în evidență caracterul de absolut *materialism* pe care îl prezintă *Athanismul creștin* strâns legat de dogma absurdă a „învierii trupului”. Așa cum ne arată miile de pânze ale Maestrilor celebri, „trupurile înviate” împreună cu sufletele lor „renăscute” merg să se primble sus, în cer, ca aci în valea mizeriilor pămâtenе; ele îl văd pe Dumnezeu cu ochii lor proprii, îi aud glasul, cu urechile lor proprii, cântă în cinstea lui imnuri cu propriul lor larynx. Pe scurt, modernii locuitori ai Raiului creștin sunt tot așa, ca pe pământ, făpturi duble, compuse dintr'un corp și un suflet, sunt tot așa în posesia tuturor organelor corpului pământean, ca și vechii noștri înaintași din Walhalla, în sala Odin, ca și nemuritorii turci și arabi în plăcutele grădini ale Paradisului lui Mahomet, ca semi-zeii și eroii vechii Grecii în Olimp, la masa lui Zeus, delectându-se cu nectar și ambrozie.

Oricât de minunat ar fi zugrăvită această „viață veșnică” în Paradis, ea va deveni în cele din urmă nespun de plicticoasă. Și când te gândești că ține o *vecie!* Această veșnică existență individuală urmează neîntrerupt! Mitul profund al *Jidovului rătăcitor*, ce caută în zadar odihna, ar trebui să ne lămurească asupra prețului unei astfel de „vieți eterne”. Cel mai bun lucru pe care l'am putea dori după o viață bine întrebuințată, în decursul căreia am făcut tot binele ce-am putut, e pacea veșnică a mormântului; *Doamne, dă-le lor odihna cea deapaururi!*

Orice persoană instruită, raționabilă, care cunoaște *sistemul cronologic al geologiei* și care a reflectat asupra șirului de milioane de ani pe cari îi numără istoria organică a pământului, va fi nevoită a recunoaște că, judecata despre „viața eternă”, de parte de a fi chiar pentru cel mai bun om o admirabilă *consolare*, e mai de grabă o teribilă *amenințare*. Pentru a tăgădui aceasta trebue să fi lipsit de-o judecată limpede și de o gândire consecventă.

Cel mai bun și cel mai legitim motiv pe care îl invoacă

Athanismul e speranța de a-i revedea în „viața veșnică” pe prietenii noștri și pe toți cari ne-au fost dragi, de cari o soartă crudă ne-a despărțit prea de vreme pe pământ. Dar această fericire făgăduită apare și mai iluzorie dacă o privim mai deaproape; în tot cazul ar fi cum nu se poate mai neplăcută perspectiva de a regăsi acolo, sus, atâtea persoane puțin simpatice, sau chiar dușmani odioși cari ne-au otrăvit aci viața. Unde mai puneți că raporturile de familie ar fi izvorul atâtor greutăți! Numeroși oameni ar renunța, cu siguranță, la toate splendorile Paradisului, dacă ar avea certitudinea că se vor regăsi *veșnic* alături de „scumpa jumătate sau de soacra lor! E deasemenea îndoelnic dacă regele Henri al VIII-lea al Angliei s'ar simți bine în eternitate, între cele șase femei ale sale; îndoelnic, deasemeni, pentru regele Poloniei, August cel Puternic, care a iubit o sută de femei și care a avut 352 de copii!

Acesta, fiind bine cu papa, a fost, desigur, admis în paradis, cu toate păcatele sale și cu toate că războaiele sale aventuroase au costat viața la mai mult de o sută de mii de saxoni.

Indisolubile dificultăți îi așteaptă deasemeni pe athaniștii credincioși asupra punctului de a ști în care *stadiu al evoluției lor individuale* va trăi sufletul „viața-i eternă”? Nouii-născuți își vor dezvolta sufletul în cer în încordarea „aceleași lupte pentru viață” care modelează printr'un tratament aspru pe omul pe pământ? Tânărul plin de talent care cade, victima crimei colective a războiului, își va desfășura în Walhalla bogatele daruri ale spiritului său? Bătrânul slăbit de ani, căzut în copilărie, dar care, în puterea vârstei, umpluse lumea cu zgomotul isprăvilor sale, va trăi veșnic ca bătrân ramolit sau va reveni la starea de maturitate anterioară? Dar dacă sufletele nemuritoare trebuiesc să trăiască în Ol' mp, reîntinerite și ca făpturi *perfecte*, farmecul și interesul *personalității* sunt complect pierdute pentru ei.

Tot așa de inadmisibil ne apare astăzi, în lumina rațiunii pure, mitul antropistic al *Judecății din urmă*, al separării sufletelor umane în două grămezi, una conținând pe cele destinate *veșnicelor* plăceri ale Paradisului, cealaltă pe cele destinate caznelor *veșnice* ale Infernului, și aceasta de către un Dumnezeu personal care ar fi „Părintele Iubitor!” Totuș acest Părinte a toate iubitor, el a „creiat” condițiunile de ereditate și de adaptare în care trebuiau *fatalmente* să evolueze, deoparte, aleșii favorizați pentru a deveni Fericirii fără prihană, de altă parte, tot așa *fatalmente*, sârmanii nefericiți cari să devină vinovații osândiți.

O comparație critică a nenumăratelor tablouri, variate, fanteziste născocite de mii de ani de diferitele popoare și religii, prin credința în nemurire, ne oferă unul dintre cele mai curioase spectacole; o foarte interesantă descriere, ce dovedesc cercetări

făcute la surse numeroase, ne-a fost dată de Ad. Svoboda în remarcabilele-i lucrări: *Delirurile sufletului* (1886) și *Formele credinței* (1897). Oricât de absurdă ni s'ar putea părea, oricât de nepotrivită ar fi cu progresele științei moderne, cea mai mare parte a acestor basme joacă și astăzi încă un rol important, iar ea „postulat al rațiunii practice” exercită cea mai mare influență asupra concepției pe care indivizii și-o fac despre viață, și asupra destinelor popoarelor.

Filosofia idealistă și spiritualistă a prezentului va conveni, e drept, că aceste forme materialiste ale credinței în nemurire sunt subrede și că ele trebuiesc să facă loc ideii purificată într'o esență imaterială a sufletului, unei idei platonice sau unei idei transcendente. Dar concepția naturalistă idealistă a prezentului nu poate admite cu niciun preț aceste noțiuni de neînțeles; ele nu satisfac nici nevoia de cauzalitate a înțelegerii noastre, n'ci dorințele sufletului nostru. Dacă reunim tot ce progresele antropologiei, psihologiei și cosmologiei moderne au elucidat cu privire la Athanism, vom ajunge la această încheiere precisă: „Credința în nemurirea sufletului uman e o dogmă care se găsește în contradicție insolubilă cu datele experimentale cele mai sigure ale științei moderne.”

Amintiri despre Ernst Haeckel

de Dr. Gr. Antipa

Professor
Ernst Haeckel
(Fena)

Cu mare bucurie am primit invitația amicală a onoratului redactor al „Revistei Asociației Moniste germane”, să contribui la numărul festiv în cinstea lui Haeckel.

Eu care am lucrat șase ani întregi sub conducerea lui Haeckel, în laboratorul său și apoi timp de mai bine de 22 de ani am căutat în operele, în scrisorile și în sfaturile-i personale, înviore spirituală și dor de muncă, — cum să nu mă folosesc oare de un astfel de prilej spre a vădi bătrânului profesor și în chipul acesta sentimentul meu de adâncă recunoștință?

Nu voi pretui aci meritele lui Haeckel ca cercetător și gânditor, alții mai chemați, vor serie în acest sens; vreau să glorific pe profesorul nostru și să arăt cât îi datorăm noi ca elevi, și pe drumul său mare cultural cât a lucrat și în această direcție pentru binele omenirii.

Eram încă elev de liceu la Iași când în anul 1884 revista românească „Contemporanul” a publicat o serie de articole sub titlul: „Ce știm despre lume?” Era o popularizare amănunțită a „Istoriei creației naturale” de Haeckel pe care am citit-o cu atâta luare aminte și a cărei lectură m’a impresionat atât de mult încât — eu care tocmai mă aflam în fața alegerii viitoare mele cariere — am luat o hotărâre în privința viitorului meu. Am găsit în acea lectură o astfel de sintetizare a cunoștințelor mele științifice din școală de până atunci, că Fizica, Chimia Cosmografia și Științele Naturale,

1) Din volumul: „*Was wir Ernst Haeckel verdanken*” publicat de către elevii și admiratorii lui Haeckel. Volumul a apărut

aglomerare numeroasă de fapte seci, au dobândit un interes cu totul nou. Găsisem aproape o concepție despre lume și toate faptele învățate își aflară de-atunci în mintea mea o legătură firească.

Era cea dintâi influență a lui Haeckel asupra mea, înainte de a-l cunoaște personal.

N'au trecut bine doi ani și mă și găseam în Iena, printre ascultătorii lui Haeckel, spre a soarbe cuvintele maestrului și să aud din gura lui de-a dreptul ceiace impresiona atâtă spiritul meu tânăr și despre ceiace între timp mai citisem destul de mult.

Dar impresia pe care am avut-o de data aceasta era alta decât închipuirea pe care mi-o făcusem din scrierile sale populare: în locul luptătorului îndârjit și fanatic, am găsit un profesor extraordinar de sensibil cu un cap de adevărat Crist, care ne cucerea pe toți prin bunătatea și iubirea lui de oameni. În locul filosofului speculativ am găsit un seyer observator al naturii și exact cercetător, și ceiace impunea mai mult erau nenumăratele fapte pozitive și știința lui inepuizabilă, în timpul prelegerilor. Dar aceste multe fapte, pe care ni le prezenta, nu erau un balast nefolositor — împănare fără consistență — ci erau astfel legate între ele printr-o idee conducătoare — ideea dezvoltării — că le rețineam fără mare greutate. Și astfel, din aceste „considerații generale” învățam mai multe fapte decât din prelegerile speciale ale multor profesori, care ne ofereau numai fapte seci.

Multă vreme am urmat pe Haeckel — dela finele anului 1885 până la finele anului 1891 — și timpul petrecut în laboratorul său, nu-l voi putea uita niciodată. Domnea acolo o atmosferă superioară științifică, și mediul statornic îl alcătuiau oameni ca Lang, Kukenthal, Semon, Alfred Walther, Iohannes Walther, Leon, Goppert, Verworn, Driesch, Herbs, Draus, Cobb, Bargert, Lehman (Altona), Römer, Henry Bernard etc. Și câți alți oameni de seamă, cu sutele, n'au trecut în acea vreme prin acel laborator?

Orele cele mai frumoase erau când „bătrânul” — cum obi-cinuiam să-i spunem între noi — venea în laborator și se interesa de lucrările noastre — cele mai multe sub conducerea-i personală. Atunci se putea admira marea genialitate a lui Haeckel, când privea în microscoparele noastre și rezolva cu ușurință, pe loc, cele mai grele probleme. În fiecare preparat pe care i-l arătam vedea numai decât mult mai mult decât faptul brut pe care-l descoperisem noi, și semnul pe care ni-l făcea, perspectiva pe care ne-o deschidea, erau stîmbul cel mai mare al muncii noastre.

Ceiace admiram mai mult de-atunci la Haeckel era dorul ne-obicinuit de mare să prindă numai decât esențialul și să-l deosebească de secundar, precum și surprinzătoarea lui putere de sinteză.

Intrebuinta puțin tehnica microscopică modernă, totuși ochiul lui deprins, vedea în niște simple preparate mult mai mult de cât alții în serile complicate cu trei feluri de colori, și altele. Mulțumită acestui dar, care îl ridica în ochii noștri mult de-asupra unor învățați de altfel remarcabili, era în stare să expue problemele cele mai grele și mai încrecate în chipul cel mai simplu și să reducă imaginea cea mai complicată la schema cea mai simplă.

Cu câtă uimire am aflat mai târziu că schemele lui Haeckel au fost luate drept falsificări, criticate tocmă pentru acest dar genial — care-l deosibește atât de mult de cei care nu pot vedea pădurea din pricina copacilor! Dar trebuie să mărturisesc că după aceea adesea — gândind mai mult la profesorul iubit decât la filosoful care și-a simțit chemarea să descătușeze lumea de superstiții, misiune pe care cu zel uriaș a împlinit-o cu armele în mâini, până la adânci bătrânețe — am regretat foarte mult că s'a scoborât dela înălțimea științei sale în mijlocul publicului, spre a fi insultat de astfel de critice ridicole și acoperit de injurii ordinare.

Am fost silit să aud din nenorocire și mai târziu în multe mari laboratorii și stațiuni unde am lucrat, opinii defavorabile ale multor zoologi asupra activității lui Haeckel. Totdeauna însă, de câte ori am voit să văd mai de aproape pe ce se întemeiau acele judecăți, m'am convins că — în afară de antipatii cu totul personale și slăbiciuni mici omeneste — erau lucruri de nimic, care-și găseau explicația în scurtimea de vederi a metodei moderne de cercetare, care duce specializarea la exces. Multe învinuiri au fost aduse lui Haeckel cu privire la anumite afirmări sau ipoteze, fără a se ține seama însă că, constructorul, care a făcut planul marelui clădiri, unde în colțisorul lor lucrau și detractorii, ba care îndruma chiar munca lor, nu era altul decât Haeckel însuși, învinuit pentru o cărămidă pusă strâmb sau ceva la fel. Ei trec cu vederea că planurile uriașei construcții au fost schițate încă din 1866, când lipseau încă cele mai multe din materiale și totuși mulțumită genialității arhitectului, nici un balconaș al acestui palat nu poate fi clintit.

Bag seamă însă că fără voce, din atmosfera liniștită a laboratorului lui Haeckel am intrat în arena plină de praf a polemicilor și mă retrag în grabă spre amintirile mele studentești, de unde pornisem.

Dacă în laboratorul lui Haeckel nu puteam învăța prea mult de pe urma tehnicei microscopice moderne — întrucât niciodată n'a fost un mare erou al secționării și coloristice: în lucrările microscopice, și ne lăsa în această privință pe seama profesorilor Lang și Kükenthal — dela el învățam adevăratele metode de lucru și cercetare: *ne învăța să observăm și să judecăm cum trebuie*. Primeam

dela el, animale spre observație, să le cercetăm și desenăm personal, cea mai de seamă literatură de consultat și foarte mult material comparativ; apoi venea critica a ceiace vedeam și lămuririle, prin care ne învăța să deosebim ce e de seamă de ce e secundar și să tragem încheerea.

Când am început lucrările de specialitate, discutam tema în chip amănunțit și apoi metodele de cercetare; nu atât metodele tehnice, cât cele spirituale: cum să atacăm mai bine problema, cum să executăm cercetările, cum să alăturăm eventualele rezultate noi la literatura existentă a subiectului.

Pe lângă prelegerile și lucrările de laborator cu Haeckel, în timpul unei frecventam un seminar zoologic condus de el, în care odată la două săptămâni se ținea o cuvântare, care devenea baza discuției și-a criticeii. Era o mare școală a spiritului, în care învățam să gândim și să judecăm.

În afară de acest contact oficial, aveam și alte întâlniri, neoficiale, cu profesorul nostru, spre marea noastră folos. Chiar și la Institut, noi cei mai în vârstă aveam dreptul să batem la ușa lui ori când și să-i punem orice fel de întrebări, apoi venea el însuși spre seară în Laborator și sta de vorbă vreme îndelungată cu toți cei de față, comunicându-ne opinia sa asupra nouilor lucrări științifice. Adesea ne poțea să facem lungi preambulări prin împrejurimile minunate ale Ienei, și uneori și acasă la el.

În întâlnirile acestea nesilite, când fără nici o sfiială vorbeam despre orice, am putut cunoaște pe Haeckel nu numai ca profesor, ci și ca om, și să aflăm opiniile lui libere. Cine a avut norocul să petreacă o seară cu Haeckel în lumină de lună, nu va uita de sigur tot restul vieții. Atunci, la privescerea scumpei sale Iena și a văii Saal, atunci se entusiasma și povestirile, observațiile-i pline de adâncime nu mai conteneau. Vocea lui, râsu-i limpede se auzeau de departe, și cu toții ascultam respectuoși cuvintele lui.

Atunci observam și marea lui iubire pentru frumusețile Naturii, căci Haeckel nu e numai un mare naturalist; iubește Natura nu numai pentru tainele ei, pe care știa să le afle, ci și pentru frumusețile ei. Simțul lui pentru colorit și forma frumoasă e atât de dezvoltat, încât art'itul se vedește chiar în lucrările-i strict științifice. Nu numai în acuarelele artistice pe care le executa în călătoriile depărtate sau în minunatele tabele de Celenterate și Radiolare, unde se vedeau în acelaș timp frumusețea formelor și culorilor la acele animale, nu numai în limpezimea expunerilor și eleganța stilului, ci și în lucrările pur descriptive se poate zări artistul. Cine nu admiră în expunerile generale, în arborii genealogicii, în clasificările de animale și tabelele dicotomice alături de adâncei știință, marea putere de sinteză — și marele simț de ordine, minu-

nata simetrie? Tocmai acestui simț atât de dezvoltat pentru forme și simetrie datorăm faptul că Haeckel — oricât ar părea de curios — e și cel mai mare clasificator, pe care l'am avut din vremurile lui Linné încoace.

Astfel am petrecut șase ani neuitați în minunata Iena sub direcția marelui Maestru. În această vreme am văzut oameni tineri și bătrâni din toate țările, veniți să asculte pe marele Profesor. Nu erau numai zoologi, ci oameni din toate domeniile spiritului: naturalști și medici, fizicieni și chimiști, matematicieni, filosofi, filologi, artiști etc., ba chiar și teologi, care erau totdeauna de față la prelegerile lui. Spiritul universal al lui Haeckel atrăgea pe oamenii aceștia care aveau năzuinți atât de diferite, și toți găseau prilejul să satisfacă interesele lor sufletești speciale, toți se alăturau de el, în virtutea afinității speciale.

De 22 de ani și mai bine am părăsit Iena și între timp am desfășurat în țara mea o activitate în raport cu puterile mele. România, țară cu năzuinți nouă, avea nevoie de puterile tuturor fiilor ei spre a se organiza în toate direcțiile și cât mai repede, neîngăduind să lucrăm numai în direcția în care ne-am specializat ca studenți. Țara avea și alte nevoi mari și grabnice și fiecare trebuia să fie întrebuințat în raport cu puterile sale. Astfel îmi fu dat și mie care mă pregătisem pentru o catedră de zoologie, să-mi consacru activitatea în alte direcții.

Am fost mai întâi director al muzeului de istorie naturală din București și a trebuit să creez un nou muzeu; era specialitatea mea și era de-ajuns să-mi depun munca toată, spre a împlini frumoasa sarcină ce mi se încredințase. Am fost apoi însărcinat de guvern, alături de munca din muzeu, să studiez pescăriile României și să le organizez; propriile mele cunoștințe nu mai erau aci îndestulătoare, căci alături de probleme biologice trebuia să mă ocup tot atât de mult cu probleme hidrografice, economice, financiare, sociale, juridice etc. A trebuit să alcătuiască un anteproiect de lege a pescuitului și un regulament, precum și convenții cu statele învecinate; apoi să creez o regie a tuturor pescăriilor statului (pescăriile din Delta Dunărei și cele din Marea Neagră) să organizez comerțul și transportul de pește, și în sfârșit să reglez și să fac productive apele și ținuturile inundate ale Dunărei.

Ceiace însemna să lucrez într'un domeniu cu totul străin, unde nu exista nici un fel de lucrare anterioară. Numai entuziasmul tineresc mi-a dat curajul și energia să iau asupra mea o răspundere atât de grea, să-mi consacru munca pe un câmp de activitate atât de enorm.

O vorbă germană glăsuiește: „Cui dă Dumnezeu o slujbă, îi dă

și priceperea pentru ea". Așa s'a întâmplat și cu mine, căci am avut să mă bucur apoi de anumite succese ale activității mele.

Când arunc azi o privire asupra activității mele de 22 de ani, și a rezultatului, trebuie să cuget în primul rând cu cea mai vie recunoștință la marele meu profesor dela Jena. O parte însemnată a activității mele era pe domeniul practic-organizator, și deși zoologia în această privință era numai un mijloc, îi datorez lui Haeckel foarte mult, dacă și pe acest tărâm am izbutit să fac ceva.

Desigur nu atât cunoștințele pozitive pe care le-am adus eu mine, cât mai curând *metodele de lucru și cercetare* pe care le-am învățat dela el, mi-au fost de cel mai mare folos. Dela el am învățat cum se studiază o nouă problemă, principalul fiind nu cercetarea cărților, cât observația directă a naturii, și apoi meditația corespunzătoare. Exercițiile de gândire pe care le-am făcut cu strășnicie în laboratoriu și seminarul lui Haeckel, logica lui de fier care se impunea spiritului nostru tânăr, metodele lui: inducție și deducție, observare și încheere, studii comparative și genetice, și altele și altele, iată anume capitalul cel mare pe care l-am primit dela Haeckel. Astfel noi am fost educați, nu ca să devenim mari învățați, încărcăți cu multe cunoștințe pozitive, ci mai curând ca să devenim noi înșine cercetători.

Inarmați cu această educație și cu aceste metode de gândire și cercetare, am plecat dela el în largul lumii, ca fiecare să poată avea inițiativa să privească drept în față problema ce i s'ar oferi, și s'o rezolve după puterile sale.

Acestei educații a lui Haeckel datoresc eu curajul, pe care l'am avut în anii tinereței să iau asupra mea sarcini atât de pline de răspundere — și în direcții atât de diferite — și metodelor de cercetare ale lui Haeckel datoresc acele câteva rezultate obținute.

Fie ca, adâncul simțământ de recunoștință și respect pe care-l simt pentru fostul meu profesor, și pe care-l exprim din inimă cu prilejul împlinirii sale de 80 de ani, să însemne o bucurie și mulțumire: recolta a ceea ce însuși a semănat.

Să vadă aci și o pildă că activitatea-i curat teoretică a fost omenirii nu numai pentru bunăstare spirituală ci și materială, și că omenirea și pentru acest lucru îi este recunoscătoare.

VERIFICAT
2017

VERIFICAT
2007

Institutul de Studii Istorice și Social-Politice
de pe lângă C.C. al P.R.

BIBLIOTECA
CENTRALĂ
UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI